

OSMANLI DÖNEMİNDE İLMÎ TEFSİR GELENEĞİNİN OLUŞMAMASININ SEBEPLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Ali BAKKAL*

Atıf@ Bakkal, A.(2017, Osmanlı Döneminde İlmî Tefsir Geleneğinin
Oluşmamasının Sebepleri Üzerine, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi, Sayı 37, s. 133-152*

Özet

Tefsir tarihinde ilmî tefsir, her ilmin Kur'an'da bir esası olduğu görüşünde olan Gazâlî ile başlamış, Fahreddin er-Râzî tarafından geliştirilerek tefsire taşınmıştır.

Osmanlı bilim zihniyeti, sosyal hayat anlayışı açısından daha esnek bir sisteme sahip olan Hanefî fıkhı, müsbet ilimlere daha açık olan vahdet-i vücud tasavvuf düşüncesi, felsefeyi içselleştirmiş olan kelâm anlayışı ve Merâğa - Semerkent matematik-astronomi okullarına dayanır. Bu tarihsel kökler ilmî tefsirin gelişmesi için son derece müsait bir ortam sağlamış olmakla birlikte şu sebeplerden dolayı ilmî tefsire ciddi bir yöneliş olmamıştır: Dinî ve aklî ilimlerde zirvede bulunan ve Osmanlı âlimlerini pek çok konuda etkilemiş olan Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö.710/1311) *Fethu'l-Mennân* adlı kırk ciltlik tefsirinde ilmî tefsire önem vermemesi; medreselerde *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'in okunması sebebiyle tefsirde Zemahşerî ve Beydâvî geleneğinin yerleşmesi; tabiat ve fen bilimleri alanında yüksek bilgi sahibi müderrislerin müstakil tefsir yazmamaları; müstakil tefsir yazan âlimlerin genellikle tabiî bilimler alanında eser vermeyen müelliflerden olması; şerh-hâşiye geleneğinin yerleşmesi sebebiyle tabiî bilimler alanında yetişmiş olan bilginlerin de yaptıkları hâşiyelerde metne bağlı kalmaları; tasavvuf geleneğinin müfessirleri daha çok işârî tefsire yönlendirmesi; Osmanlı'da müsbet ilimlerin erken zamanda gerilemeye başlaması... Osmanlı'da ilmî tefsir, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında canlanmaya ve gelişmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, ilmî tefsir, Osmanlı'da tefsir, Kur'an'da fen bilimleri.

* Akdeniz Üniversitesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, alibakkal@akdeniz.edu.tr

On Reasons Not Being Scientific Exegesis Tradition In Ottoman Period

Abstract

Scientific exegesis began with Ghazali's opinion in which every lore has a basis in Quran in the history of exegesis and it was transmitted by developing by Fakhr ad-Din ar-Razi

Ottoman science mentality is based on Hanafi fiqh which has a flexible understanding system about social life and it is based on the idea of mysticism that is wahdatu'l-wujud which is more open to positive science and it is based on Kalam understanding that is internalized philosophy and it is based on Meragi - Samarkand astronomy school.

Although these historical roots created a favorable environment for developing scientific commentary, there was no a serious orientation on scientific commentary because of the following reasons:

Kutbuddin-i Shirazi (d.710/1311) who influenced the Ottoman scholars who are at the peak of religious and rational sciences did not regard commentary in his book *Fath al-Manan* that has forty volume; because the books *al-Kashaf* and *al-Anvar al-Tanzil* were used as main resources, there was a tradition of Zamakhshari and Baydawi in commentary; scholars who has higher knowledge on nature and science did not write any separate commentary; the scholars who wrote any separate commentary were the authors who did not generally study on natural sciences; because of the tradition of commenter-annotation, the scholars who grew up in natural sciences areas were also depend on the text in their PostScripts; the tradition of mysticism oriented exegetes to exegesis of Isara; positive sciences began to decline early in the Ottoman Empire... Scientific commentary in the Ottoman Empire began to revive and develop at the end of the 19th century.

Key Words: Ottoman, scientific commentary, commentary in the Ottoman, science in Quran

Giriş

Kur'an âyetlerinin tabiat ve fen bilimleri ışığında yorumlanması faaliyetine ilmî tefsir denilmektedir. Miladî 832 yılında Halife Me'mûn'un kurduğu Beytülhikme yoluyla Yunanca eserlerin sistemli bir şekilde tercüme edilmesinden önce İslâm âlimleri, bazı âyetlerde geçen yeryüzü, gökyüzü, yıldızlar, yağmur, bulut ve şimşek gibi kavramları bu nesnelerin dış görünüşlerine göre anlamışlar ve lafzî zahirî anlamına göre tefsir etmişlerdir.¹ Tercüme faaliyetleri yoluyla felsefe ve tabii ilimlerin İslâm dünyasında yerleşmesinden sonra tefsir alanında da bu bilgilerden faydalanma düşüncesi ortaya çıktığı bilinir. Bu düşünceyi eserlerinde dile getiren ilk âlim Gazâlî (ö.505/1111) olmuştur. O'na göre dinî ilimler taklit yolu ile peygamberlerden alınan ilimlerdir. Her ne kadar müsbet ilimlere ihtiyaç varsa da, kalbin selamete ermesi için yalnız aklî ilimler kafi gelmez; manevî hastalıklardan kurtulmak için mutlaka dinî ilimlere ihtiyaç vardır. Aklî ilimler de dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Dünyevî ilimler; tıp, riyâziye, cebir, geometri, astronomi ve diğer teknik ilimlerdir. Uhrevî ilimler; kalbin hallerini, amellerin afetlerini, Allah'ın zat ve sıfat gibi ilimlerdir. Aklî ve naklî ilimleri bir araya toplamak herkese nasîb olmaz. Bu ancak insanların dünyevî ve uhrevî işlerini idare edecek olan peygamberlere nasîb olur.² Gerçek bilgin Peygamber'e vâris olan âlimdir. Dolayısıyla gerçek âlimin dünyevî ve uhrevî ilimler arasındaki dengeyi kurması gerekir. Yine ona göre "*Kelâm ilminin içine aldığı faydalı deliller, Kur'an ve Hadîs'te mevcuttur.*"³ Bu mânada Kur'an bütün ilimlerin esasıdır. Diğer taraftan her ilmin esasının Kur'an'da bulunduğu dair düşünceyi tefsire taşımak, Gazâlî'den yüz sene sonra gelen Fahreddin er-Râzî'ye (ö.606/1209) nasîb olmuştur.⁴ Şüphesiz bu mahareti gösterebilmek için dinî ilimlerin yanı sıra aklî ilimleri de çok iyi bilmek gerekir.

Osmanlı dönemine gelindiğinde bilim zihniyetinin tarihsel kökleri açısından ilmî tefsir için çok müsait bir ortam bulunmakla birlikte, bu dönemde bir ilmî tefsîr geleneği oluşmamıştır. Osmanlı'da ciddi anlamda ilmî tefsirle karşılaşmak için yirminci asrın başlarına kadar beklemek gerekmiştir.

A. Osmanlı Bilim Zihniyetinin Tarihsel Kökleri

Siyasî ve içtimâî açıdan Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'yle Beylikler'in tabii bir devamı olduğundan, klasik dönem ilim

¹ Celal Kırcâ, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1982, s. 21.

² İmam Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, (çev. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 1974, III, 38-40.

³ Gazâlî, *İhya*, I, 61.

⁴ Kırcâ, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, s. 52, 288-289.

zihniyeti, kendisinden önceki İslâm medeniyetinin bütün renklerini ihtiva eder. Ancak bu durum, farklı zamanlarda değişik görüşlerin ön plana çıkmasına engel olmamıştır.¹ Osmanlı'da din, bilim, sosyal hayat, siyaset, edebiyat ve san'at iç içe unsurlardı. Bunun bir neticesi olarak din ile bilimi birbirinden ayırmak mümkün değildi. Bilim zihniyetini de temelde bu iki unsur oluştuyordu. Bunları biraz daha açtığımızda Osmanlı bilim zihniyetinin tarihsel köklerini şu beş husustan oluştuğunu söyleyebiliriz: Vahdet-i vücudçu tasavvuf düşüncesi, Hanefî fıkı, Felsefî kelâm anlayışı, Merâğa matematik-astronomi okulu, Semerkant matematik-astronomi okulu.

1. Vahdet-i Vücutçu Tasavvuf Düşüncesi

Tasavvufta vahdet-i vücut anlayışını ilk olarak teorileştiren kişinin Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) olduğu nakledilir. Bu düşüncenin ondan sonraki en önemli temsilcisi ise üvey oğlu ve öğrencisi Sadreddin Konevî (ö.673/1274)'dir. Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273) Şam'da uzun müddet Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ile sohbet ettiği gibi, Sadreddin Konevî'nin de yakın dostu bilinen bir husustur. XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Selçuklu başşehri Konya'da Sadreddin Konevî ile Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin tasavvuf alanındaki eserleri hem Anadolu'ya hem Anadolu'nun dışına ciddi etkilerde bulunmuş; bu dönemde yetişen din âlimlerinin büyük çoğunluğu vahdet-i vücut görüşünü benimsediklerini açıklamışlardır.

Osmanlılar'da ilk medrese miladî 1331 yılında İznik'te kurulmuş, başına da Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen Ekberiyeye mektebinin önemli bir temsilcisi olan Dâvûd-i Kayserî (ö.751/1350) getirilmişti.² Davûd-i Kayserî'nin en önemli hocaları, Sadreddin Konevî'den tasavvuf öğrenmek için Konya'ya gelen Abdürrezzâk el-Kaşânî (ö.736/1329) ile Mevlânâ'nın yaşadığı dönemde Konya kadısı olan ve Mevlânâ'nın ölümünde onun cenaze namazını kıldıran Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) idi.³ Osmanlılar, dengeli yönetim anlayışları sayesinde tekke çevreleriyle medrese çevrelerinin yakınlaşmasını sağlamış ve tasavvuf düşüncesini Osmanlı medrese kültürü bünyesine sokmuş bulunuyorlardı. İlk şeyhülislâmlik makamına⁴ da İbnü'l-Arabî'den oldukça etkilenmiş olan, kaynaklarda ayrıca Ebheriyeye (Evhadiyye) ve Rifâiyeye tarikatlarından hilâfet aldığı ve Zeyniyye tarikatına intisap ettiği kaydedilen Molla Fenârî (ö.

¹ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar – İlim ve Kültür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2007, XXXIII, 548.

² Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 33.

³ Mustafa Çağrı, "Sirâceddin el-Urmevî", *DİA*, XXXVII, 262-63.

⁴ Fenârî'nin ilk şeyhülislâm olarak anılması, payitaht müftülük makamının XVI. yüzyılın ortalarında ulaştığı kurum hüviyetiyle kelimenin kazandığı "devletin bütün ilmiye sınıfının resmî mercii" anlamında düşünülmemelidir.

834/1431) tayin edilmişti.¹ Devletin bu tercihi toplumda mutasavvıf âlim tipinin yaygınlaşmasını sağlamıştır.²

2. Hanefî Fıkhi

Osmanlılar'da mahkeme uygulamaları, medrese müfredatı ve dinî kurumlar ağırlıklı biçimde Sünnî-Hanefî anlayışa göre düzenlenmiştir. İlmiye teşkilatını bu şekilde düzenleyip yerleştiren kişi de Molla Fenârî (ö. 751-834//1350-1431) olmuştur. Bu düzenlemeye göre Hanefî mezhebi, devletin resmî mezhebi olmakla birlikte, başka mezheplere mensup olan bölgelerde o bölge halkının mezhebine göre fetva verilir ve medrese eğitimi yapılırdı. Nitekim doğu medreselerinin çoğunda Şâfiî fikhinin tedris edilmesi devam etmiştir.

3. Felsefî Kelâm Anlayışı

Osmanlı, Sünnî kelâm ekolünün takipçisi olmuştur. Sünnî kelâmın mütekaddimîn dönemi Eş'ariyye'de Gazâlî (ö. 505/1111), Mâtürîdiyye'de Ebü'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/1115) ile sona erer. Müteahhirîn devri kelâm ekolünü başlatan Gazâlî, ilk önce klasik mantığı İslâm ilimleri arasına almış, sonra akaidle örtüşmeyen felsefî görüşleri eleştirmek amacıyla bu disipline ağırlık verdi ve tasavvufla kelâmı uzlaştırmaya çalışmıştır. Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve Kâdî Beydâvî gibi Gazâlî'den sonra gelen kelâmcılar onun başlattığı yenilikleri benimseyip bunları daha ileri boyutlara taşıyarak kelâm ilminde yeni felsefî bahisler açmışlar ve kelâm ilmini felsefleştirmişlerdir.³

Esasen Osmanlı kelâmının, kesintisiz olarak, ansiklopedik bir İslâm bilgini olduğu kadar bir felsefe, mantık, matematik, astronomi ve tıp âlimi olan Kutbüddîn-i Şîrâzî'ye (ö. 710/1311) dayandığı söylenebilir. Zaman zaman Mevlâna Celaleddîn-i Rûmî ile görüşen ve bu arada Sadreddin-i Konevî'nin derslerine de katılmış olan Şîrâzî, Gazâlî'nin yönelttiği eleştirilerle ilmî otoritesi geniş ölçüde sarsılan felsefe geleneğini canlandıran önemli bir düşünürdür. Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin eserleriyle sistemleşen İshrâkiyye ekolünün temel fikirleri, onun felsefî çalışmalarını oldukça etkilemiş görünmektedir. Sühreverdî ile Molla Sadrâ arasında geçen dört yüzyıl boyunca etkili olmuş filozoflar içinde Şîrâzî, hocası Nasîrüddîn-i Tûsî'den sonraki en önemli felsefî şahsiyetlerden biri sayılmaktadır. Sadreddin Konevî'nin öğrenciliğini yapmış olduğu göz önüne alındığında düşünürün İbn Sînâ – Sühreverdî – İbnü'l-Arabî üçgenini kendi felsefî şahsiyetinde birleştirdiği söylenebilir. Şîrâzî'nin din ilimlerinin de dahil edildiği böyle bir

¹ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 245.

² Reşat Öngören, "Osmanlılar – Tasavvuf ve Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 541.

³ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 200.

senteze yönelmesi, XIII. yüzyıldan itibaren özellikle İran’da başlayan ve daha sonraki dönemlerde Osmanlı ülkesinde devam edecek olan, çeşitli ekolleri tek bir bilgi sisteminde bütünlemeye yönelik fikrî arayışlar için anlamlı bir model teşkil etmiştir. Kemâleddin el-Fârisî, Tâceddin Ali b. Abdullah et-Tebrîzî, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed el-Büveyhî, Nizâmeddin en-Nîsâbûrî, Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî ve Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355), onun önde gelen öğrencilerindedir.¹ Bunlar arasında Adudüddin el-Îcî’nin ayrı bir önemi vardır. İslâm düşüncesi ve özellikle Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakan Îcî’nin eserleri, asırlarca ders kitabı olarak okutulduğu gibi kendisi de Cürcânî ve Teftâzânî ile birlikte Osmanlı ulemâsının ideal âlim modelini oluşturmuştur.²

Adudüddin el-Îcî’nin en önemli öğrencisi, İbn Sînâ geleneğine mensup mantık, felsefe ve din bilgini olan Kutbüddin er-Râzî’dir. (ö. 766/1365) Muhammed b. Mübârekşah, Sa’deddin Teftâzânî, Hacı Paşa, Seyyid Şerif Cürcânî, Muhammed b. Ebû Muhammed et-Tebrizî, Takıyyüddin Abdullah b. Yusuf ed-Dımaşkî ve Şehîd-i Evvel Şemseddin Muhammed b. el-Mekkî el-Âmulî (şîî) gibi âlimler de Kutbüddin er-Râzî’nin önde gelen öğrencilerinden bazılarıdır.³

Fizik, felsefe, kelim, mantık, fıkıh usûlü ve astronomi alanlarında eserleri olan Muhammed b. Mübârekşah (ö. 784/1382 sonrası) ile *Hidâye şârihi* Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) de, Osmanlı biliminin kurucu âlimlerinden Molla Fenârî, Seyyid Şerif el-Cürcânî, Şeyh Bedreddin Simâvî, Hekim Hacı Paşa ve Şâir Ahmedî’yi yetiştirmişlerdir.⁴

Selefleri Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî ve Kâdî Beyzâvî gibi felsefenin tesiri altında kalmış, kelâm sisteminde seleflerine nisbetle felsefeye daha fazla ağırlık vermiş olan Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), yaşadığı döneme kendi damgasını vuran ve sonraki yüzyıllarda bir otorite olarak etkisini devam ettiren çok yönlü birkaç âlimden biridir.⁵ Osmanlı medreselerinden yetişen ulemaya aklî ilimler alanında verilen icâzetnâmelerde hemen bütün silsileler, Seyyid Şerif Cürcânî – Muhammed b. Mübârekşah – Kutbüddîn er-Râzî şeklinde sıralanmaktadır.⁶

Mantık ve İslamî ilimlerin her alanında yetkin bir mevkiye sahip olan Molla Fenârî de Fahreddin er-Râzî ekolüne bağlı olan ve onun geliştirdiği İbn Sînâci sistemin Osmanlı geleneğine taşınmasında önemli rol oynayan büyük

¹ Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 487-88.

² Tahsin Görgün, “Îcî, Adudüddin”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 411-12.

³ Hüseyin Sarıoğlu, “Kutbüddin er-Razî”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 485-86.

⁴ H. Bekir Karlığa, “Muhammed b. Mübârekşah”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 559-60.

⁵ Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerif”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 134-36.

⁶ Karlığa, “Muhammed b. Mübârekşah”, *DİA*, XXX, 559.

bir kelamcıdır.¹

Molla Hüsrev (ö.885/1480), Molla Fenârî'nin oğlu Yusuf Bâlî'den icazet almış; ayrıca Molla Fenârî'nin öğrencisi olan Molla Yegân'dan da ders okumuştur. Fatih'in kurduğu Sahn-ı Semân medreselerinin programını Vezriazam Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu hazırlamıştır.²

Osmanlı'da Felsefî Kelâm Anlayışının Kutbüddîn-i Şîrâzî'ye

Dayanan Silsilesi

Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311)

Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355)

Kutbüddin er-Râzî (ö.766-1365)

Muhammed b. Mübârekşah (ö. 784/1382 sonrası) ve Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö.786/1384)

Molla Fenârî (ö.751-834/1350-1431) ve Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö.806/1413)

Molla Fenârî'nin oğlu Yusuf Bâlî ve Molla Yegân (ö. 857/1453)

Molla Hüsrev (ö.885/1480)

(Sahn-ı Semân medreselerinin programını hazırlayanlar: Vezriazam Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu)

4. Merâğa Matematik-Astronomi Okulu

İlhanlı hükümdarı Hülâgû, Bağdat'ı aldıktan bir sene sonra, bugün İran toprakları içinde bulunan Merâğa şehrinde 1259 yılında bir rasathâne kurmuş ve başına da Nasîrüddîn-i Tûsî'yi getirmişti. İslâm rasathânelerinin gelişiminde önemli bir adımı temsil eden bu rasathâne, gözlem aletlerinin zenginliği ve rasathânedeki çalışan bilim adamlarının sayısı ve seçkinliği bakımından daha önce kurulmuş olan rasathânelere çok ileriydi. Burası sadece bir rasathânedeki ibaret olmayıp içerisinde sayısı dört yüz bin cilt civarında kitap içeren zengin bir kütüphanesi, konferans salonu, çeşitli sınıf ve atölyeleri bulunan bir külliye, bir üniversite idi. Müeyyedüddîn el-Urdî, Muhyiddîn b. Ebü's-Şükr el-Mağribî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, Esîrüddîn el-Ebherî, Necmeddîn Debîrân ve Fahreddîn el-Ahlâtî, Rükneddîn b. Şerefeddîn el-Âmulî, Ali b. Ömer el-Kazvînî bilginler bu rasathânenin çalışanlarındandı.

¹ Tahsin Görgün, "Molla Fenârî – Düşüncesi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 247.

² Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 252.

İlhanlılar döneminde burada yetişen âlimlerin Anadolu'ya gelmesi neticesinde başta Sivas, Kayseri, Tokat, Aksaray olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde nazarî ilimler sahasında üst seviyede eğitim verilmeye başlanmış, ilimler tarihi açısından önemli eserler kaleme alınmıştır. Bu hareketin merkezinde Merâğa matematik-astronomi okulunun idarecisi Nasîrüddîn-i Tûsî'nin öğrencisi Kutbüddîn-i Şîrâzî bulunmaktaydı. Merâğa okulu mensuplarının ilmî çalışmaları ve farklı düşünce çevrelerinin faaliyetleri de Anadolu'daki ilmî hayatı beslemiştir. Osmanlıların İznik'te kurduğu ilk medresenin başmüdürrisi olan Dâvûd-i Kayserî, Niksar'daki Nizâmîye Medresesi'nde Merâğa matematik-astronomi okulunun ikinci kuşak temsilcisi olan Çobanoğlu İbn Sertâk'ın (ö.728/ 1330 civ.) talebesi idi. Osmanlı ilim hayatının alt yapısı, başta Mısır, Suriye, Irak, İran ve Türkistan olmak üzere klâsik İslâm coğrafyasına tahsil için gidip eğitimini tamamladıktan sonra dönenlerle bu coğrafyalara mensup âlimler tarafından zenginleştirilmiştir.¹ Matematik, astronomi, felsefe ve kelâm bilgileri Nasîrüddîn-i Tûsî (ö.672/1274) - Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö.710/1311) - Ali Şah (14. yüzyılın ilk çeyreği) - Sadüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd (ö.747/1346) - Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355) - Kutbüddîn er-Râzî (ö.766-1365) - Muhammed b. Mübârekşah (ö. 784/1382 sonrası) - Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö.816/1413) silsilesiyle Osmanlı bilginlerine ulaşmıştır.

5. Semerkant Matematik-Astronomi Okulu

Osmanlı bilimini besleyen önemli kaynaklardan biri de Semerkant Rasathânesi'dir. Bu Rasathâne, Timur'un torunlarından Uluğ (Bey) Gürgân ö.(796-853/1394-1449) tarafından Semerkant'ta kurulmuştur. Rasathanenin idaresi önce Gıyâseddin Cemşîd el-Kâşî'ye (ö. 832/1429) verilmişti. Rasathânenin ikinci idarecisi ise aslen Bursalı olan Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440) idi. Onun Semerkant'a gitmesini teşvik eden kişi ise hocası Molla Fenârî idi. Burada Uluğ Bey ile tanışan Kadızâde kısa zamanda hükümdarın sevgi ve saygısını kazanarak onun özel hocası oldu. Daha sonra Uluğ Bey Medresesi'nin başhocalığına ve Cemşîd el-Kâşî'nin vefatından sonra da Semerkant Rasathânesi'nin başına getirilmiştir.

Kadızâde-i Rûmî hayatta iken kendi ülkesine hizmet edememiş olsa da, talebelerine Osmanlı ülkesine gitmeleri için telkinde bulunmuş; Ali Kuşçu ve Fethullah eş-Şîrvânî onun yönlendirmesiyle Anadolu'ya gelirken Semerkant matematik-astronomi okulunun zengin birikimini de birlikte getirmişlerdir. Ayrıca Kadızâde'nin geometriyle ilgili *Şerhu Eşkâlî't-te'sîs'i* ile astronomiye dair *Şerhu'l-Mûlahhas fî 'ilmi'l-hey'e'si*, Osmanlı medreselerinde orta seviyede ders kitabı olarak okutulmuştur.²

¹ Fazlıoğlu, "Osmanlılar – İlim ve Kültür", *DİA*, XXXIII, 548-49.

² Fazlıoğlu, "Kadızâde-i Rûmî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 98-99.

Fethullah eş-Şîrvânî (ö.891/1486), Ali Kuşçu (ö.879/1474), Bircendî (ö.934/1527-28) gibi âlimler ve öğrencileri Osmanlı ilim hayatını beslemiştir. Semerkant'tan gelen eserler yeniden üretilerek Osmanlı ilim hayatında önemli yerini almıştır. Türkistan ve İran coğrafyasından gelen göç Safevî Devleti'nin kurulmasıyla 16. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşmış ve bu yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Muslihiddin-i Lârî (ö. 979/1572) örneğinde görüldüğü üzere Hint kıtasından Osmanlı coğrafyasına ilmî seyahatler olmuştur. Endülüs'ün düşmesi ve Kuzey Afrika coğrafyasında vuku bulan istikrarsızlık bölgedeki müslüman ve gayrimüslim ilim adamlarını başta İstanbul olmak üzere Osmanlı coğrafyasına çekmiştir. Memlûk Devleti'nin yıkılmasıyla pek çok âlim Osmanlı merkezine gelerek ilmî hayata katkıda bulunmuştur.¹

Netice itibarıyla Osmanlı'da öylesine bir büyüme meydana geldi ki, on yedinci yüzyılın başı esas alınıp bizim medreselerimizle, Batı üniversiteleri arasında öğretim üyesi, öğrenci, kütüphanelerin zenginliği, yılda üretilen kitap sayısı ve benzeri kriterler göz önünde bulundurularak karşılaştırma yapılırsa, medreselerimizin Batı üniversitelerinin çok üzerinde olduğu görülecektir. Mesela Paris'in ünlü Sorbonne Üniversitesi'nin kütüphanesini, Osmanlı'nın Fatih Medresesi'nin kütüphanesiyle mukayese etmenin mümkün olmadığını kayıtlardan haberdar olanlar bilirler.²

B. Osmanlı Döneminde İlmî Tefsîrin Gelişmemesinin Sebepleri

Osmanlı bilim zihniyetinin tarihsel kökleri dikkate alındığında, Osmanlı'da ilmî tefsîrin çok gelişmiş olması gerektiği düşünülebilir. Ancak tarihi gerçek böyle değildir. Bu dönemde elli civarında müstakil tefsir yazılmış olmakla birlikte bunların hiçbirisinde önemli düzeyde ilmî tefsire rastlanmaz.³ Bunun sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) Faktörü

Şüphesiz ilmî tefsir yapacak olan âlimlerin fen bilimlerini çok iyi bilmesi gerekir. Bu yüzden Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin kırk ciltten meydana gelen *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı bir eserinin olduğunu öğrendiğim zaman çok sevinmiştim. Zira onun, dinî ve aklî ilimlerde çok yetkin bir âlim olduğu dikkate alınınca, bu eserde ilmî tefsir açısından Râzî'yi bir hayli aşmış olması gerektiğini düşünmeden edemeyiz. Ancak tefsiri hakkında

¹ Fazlıoğlu, "Osmanlılar – İlim ve Kültür", *DİA*, XXXIII, 549.

² Mehmed Niyazi, *Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s. 35.

³ Biz burada ilmî tefsirin okunmasından değil, yazılmasından söz ediyoruz. Râzî'nin *et-Tefsîu'l-Kebîr*'i Osmanlı döneminde en çok okunan tefsirlerden biri olmakla birlikte, bu dönemde yazılan tefsirlerde daha az ilmî tefsire rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde rivayet, dirayet, nahvî ve işarî tefsirlerin gelenek haline geldiğini söyleyebiliriz, fakat ilmî tefsirin gelenekselleştiğini aynı rahatlıkla söyleyemeyiz.

edindiğimiz bilgi bizi bir derece hayal kırıklığını uğratmıştır. Çünkü *Fethu'l-Mennân* tam bir klasik tefsir özelliğini taşımakta ve bu eserde beklediğimiz düzeyde ilmî tefsir bulunmamaktadır. Nitekim Şîrâzî de, eserin önsözünde, bu tefsiri muhtelif tefsirlerden yararlanarak telif ettiğini, tefsirle ilgili farklı görüşleri nakletmenin ve görüşler arasında tercihte bulunmanın dışında bir tasarrufu olmadığını ve sözü fazla uzatmaktan kaçındığını belirtmiş, rivayetlerde isnat zincirini terk ettiğini, kıraât vecihlerini ve illetleri, kelimenin kökü ve sarf bilgisiyle 'rab farklılıkları konusunda ancak ihtiyaç duyulan noktalarda biraz bilgi verdiğini ifade ederek şöyle demiştir:

*“Kelimenin mânasına, âyetin tefsiri yanında sebab-i nüzûlüne ve müfessirlerin âyetin tefsîrine yönelik farklı görüşlerine, âyetle ilgili fikhî hükümlerle hadîs-i şeriflere ve selefe ait uygun düşen menkıbelere yer vermekle yetindim.”*¹Bu özellikleriyle Şîrâzî'nin tefsiri, öncelikli olarak rivâyet, ardından dirâyet, kısmen de işârî tefsire yer verilen bir tefsirdir.² Öyle anlaşılıyor ki; tefsir, tefsir usûlü, fıkıh usûlü, felsefe, mantık, astronomi, fizik, matematik, tıp, dil ve edebiyat, musikî alanlarında yirmi yedi adet eseri olduğu tespit edilen Şîrâzî, fen, felsefe ve tıp bilimleri ile ilgili bilgilerin bu bilimler çerçevesinde tartışılmasını istemiş, bu bilgilerle tefsir hacminin genişletilmesini uygun bulmamıştır. Ayrıca onun *Keşşâf* üzerine yazdığı *Hâşiye 'alâ Kitâbi'l-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl li'z-Zemahşerî*³ adlı eseri sebebiyle, tefsir konusunda Zemahşerî'yi örnek aldığını da söylenebilir. Şîrâzî bir Osmanlı müfessiri olmamakla birlikte her alanda Osmanlı müelliflerini etkilemiş olan bu bilginin, tefsir anlayışı konusunda da Osmanlı müfessirlerini etkilediğini söyleyebiliriz. Eğer Şîrâzî tefsirinde ilmî tefsire özel önem verseydi, ondan sonraki müfessirler de belli bir düzeyde ilmî tefsire önem verirlerdi.

2. Tefsirde Zemahşerî ve Beydâvî Hâkimiyeti

Filolojik izahlarda Osmanlı müfessirleri genel olarak Halil b. Ahmed, Sîbeveyh, Kutrub, Ferrâ, Ebû Ubeyde, Ahfeş, İbn Kuteybe, el-Müberred, Ebû Hâşim es-Sicistânî, Zeccâc, İbnü'l-Enbârî, Ebû Alî el-Fârisî, Cevherî, Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Feth el-Cinnî gibi isimlerden faydalanmışlardır. Tefsirle ilgili diğer izahlarda ise müfessirlerimizin kaynakları aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir:⁴

¹ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, Süleymaniye Vakfı, İstanbul 2002. s. 2004.

² Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, s. 2004.

³ Azmi Şerbetçi, *Kutbüddîn-i Şîrâzî*, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 488.

⁴ Bu tablo Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Eserler* adlı kitabındaki bilgilere göre düzenlenmiş ve tabloda sadece Osmanlı'nın hakim olduğu bölgelerde yaşayan müfessirlere yer verilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde eserleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kaynakları
Ahmed b. Mahmud es-Sîvâsî (ö.803/1401)	Nadiren İbn Abbas'ın sözlerine atıf yapılmıştır.
Paşa b. Havâce Ali el-Konevî (ö.?)	Sehl et-Tüsterî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Ebû Bekr el-Kaffâl, Kuşeyrî, Vâhidî, Zemahşerî, Necmeddin en-Nesefî
Ahmed b. İsmail el-Gürânî (ö.893/1488)	Taberî, Kuşeyrî, Vâhidî, Zemahşerî, Secâvendî, Fahreddin er-Râzî, Kevâşî, Beydâvî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî
Ali b. Abdullah el-Bidlîsî (ö. 900/1495)	Sehl et-Tüsterî, Sa'lebî, Bağavî, Zemahşerî, Beydâvî
İshâk b. Muhammed el-Karamânî (ö. 930/1523)	Ebü'l-Leys es-Semerkindî, İbn Fûrek, Kuşeyrî, Vâhidî, Bağavî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Necmeddin ed-Dâye, Kurtubî, Kevâşî, Beydâvî, Ebû Hayyân, İbn Âdil
İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman er-Rûmî (Kemal paşazâde) (ö.940/1534)	Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Taberî, Vâhidî, İbn Atiyye, Zemahşerî, Kurtubî, Beydâvî, Ebû Hayyân
Yusuf b. Yahya el-Çerkesî (ö.967/1560 sonrası)	Zemahşerî
İbrahim b. Hamza el-Edirnevî (ö. 970/1563)	Nakkâş, Kuşeyrî, Vâhidî, Bağavî, Ömer en-Nesefî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî, Kevâşî
Hamza b. Mahmud el-Karamânî (ö.981/1573)	Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Kuşeyrî, Mâverdî, Vâhidî, Zemahşerî, İbn Atiyye, Kurtubî, Beydâvî, İbn Kesîr, İbn Kemâl
Ebü'ssuûd Efendi (ö.982/1574)	Tefsirinin önsözünde zikredilenler: Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî
Atiyye b. Ali es-Sülemî (ö.983/1576)	Önsözde belirtilenler: Bağavî, Zemahşerî, Beydâvî, Hâzin, Suyûtî ve Bekrî
Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (ö. 984/1577)	Sa'lebî, Kuşeyrî, Vâhidî, Bağavî, Zemahşerî, İbn Atiyye, Kurtubî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî, Suyûtî, Ebü'ssuûd, Ebû Hayyân
Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî (ö. 1014/1605)	Sehl et-Tüsterî, Taberî, Ebu Abdurrahman es-Sülemî, Vâhidî, Bağavî, İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, İbn Âdil, Beydâvî, Ebû Hayyân, Suyûtî, İbnü'l-Müneyyir el-İskederânî
Muhammed b. Ahmed el-	Taberî, Nakkâş, İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, İbn

bulunmayan müfessirler de tabloya alınmamıştır. Dolayısıyla bu tablodan yola çıkarak Osmanlı döneminde yazılan tefsirlerin tamamının bunlardan ibaret olduğu sanılmamalıdır.

Mısrî (ö. 1025/1616)	Fûrek, Bağavî, İbn Atıyye, İbn Berrecân, Ömer en-Neseî, Zemahşerî, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî
Muhammed b. Râfi' Muhyi'l-Kirmânî (ö.1025/1616 sonrası)	Zemahşerî, Kevâşî, Beydâvî, Ebü'l-Berekât en-Neseî
Abdübâki et-Tebrizî (ö.1033/1624 sonrası)	Zemahşerî, Beydâvî, Ebüssuûd, Kurtubî, Suyûtî
Muhammed b. Bistâm el-Vânî (ö.1096/1685)	Vâkîdî, Vâhidî, Ebû Hafs en-Neseî, Ebü'l-Berekât en-Neseî, İbn Kesîr, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Nîsâbü'rî, Beydâvî, İbn Seyyidi'n-nâs
Muhammed b. Hamza Güzelhisârî (ö.1116/1704)	Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Taberî, Kaffâl, Kuşeyrî, Vahidî, Ömer en-Neseî, Zemahşerî, İbn Atıyye, Fahreddin er-Râzî, Kurtubî, Kevâşî, Beydâvî, Ebü's-Senâ el-İsfahânî, İbn Kesîr, Ebü'l-Berekat en-Neseî, Hâzin, Ebû Hayyân, İbn Âdil, Sivâsî, Molla Gürânî, Suyûtî, Kâzerûnî, İbn Kemâl, Ebüssuûd
İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725)	Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî, Neseî, Ebû Hayyân, Alâeddin Semerkandî, Ebüssuûd, Necmeddin-i Dâye, Kevâşî, Kâşânî, el-Baklî
Muhammed b. Selâme el-İskenderî (ö.1149/1737)	Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Bağavî, İbn Atıyye, Zemahşerî, Kurtubî, Ebû Hayyân, İbn Âdil, Suyûtî
Muhammed b. Ahmed el-Mekkî (ö.1150/1737)	Taberî, İbn Ebî Hâtîm, İbn Mirdeveyh, Mâverdî, Vâhidî, Bağavî, İbn Atıyye, İbn Kesîr, Suyûtî
Lütfullah b. Muhammed el-Erzurûmî (ö.1202/1787)	Semahşerî, Fahreddin er-Râzî
Ali es-Sehrânî (ö.1208/1793) sonrası	Bağavî, Zemahşerî, Beydâvî
Ahmed b. Ali el-Bâbâvî (ö.?)	Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Bağavî, Fahreddin er-Râzî, er-Res'anî, Beydâvî, Ebü'l-Berekât en-Neseî, Molla Gürânî, Ebüssuûd, Suyûtî
Muhammed b. Muhammed eş-Şehrî (ö.1266/1849 sonrası)	Râğıb el-İsfahânî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî
Şehabeddin Mahmud el-Âlûsî	Râğıb el-İsfahânî, Taberî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Beydâvî, Ebû Hayyân,

(ö.1270/1854)	Ebüs-suûd, Suyûtî, Tabersî
Ebû Bekir en-Nakşibendî (ö. 1287/1870)	Kurtubî
Çerkezî Sıtkı Bey (ö.1342/1923)	Sehl et-Tüsterî, Kaffâl, Kuşeyrî, Vâhidî, Zemahşerî, Fahreddin er-Razî, Kurtubî, Beydâvî, Kaşânî, İbn Âdil, Bikâî, Suyûtî
Ahmed b. Muhammed el- Huseynî (ö.?)	Taberî, İbn Atıyye, Kurtubî

Tabloda görüldüğü üzere Osmanlı müfessirleri kaynak olarak pek çok tefsiri kullanmış olsalar bile, bunlar arasında Zemahşerî ve Beydâvî'nin ayrı bir önemi vardır. Bunlar diğerlerine göre aslî kaynak hükmündedir. Yapılan şerh ve hâşiyelerin çoğunlukla Zemahşerî ve Beydâvî üzerine yapılmış olması da bu iki müfessirin tefsirde belirleyici bir konuma sahip olduklarını göstermektedir.

Esasen onların bu konumda olması büyük ölçüde medresede sıra kitapları arasında yer almalarından kaynaklanmaktadır. Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan yüksek dereceli Sahn-ı Semân medreselerinde 16. yüzyılda fıkıhtan *el-Hidâye*, usûl-i fıkıhtan *et-Telvîh* ve *Şerh-i 'Adud*, hadisten *Buhârî*, tefsirden *Keşşâf* ile Beydâvî'nin eseri okutulurdu.¹ Bu durum Osmanlı döneminde tefsirde Zemahşerî ve Beydâvî anlayışını hâkim kılmıştır.

Tablodaki Tefsirlerin Asırlara Göre Dağılımı

Asır	14	15	16	17	18	19
Tefsir sayısı	0	4	8	5	6	3

3. Tefsir Yazan Âlimlerin Müsbet İlimlerle İştigal Eden Bilginlerden Olmaması

Osmanlı döneminde Mühendishâneler kuruluncaya kadar müsbet ilimler alanında kitap yazan müellifler genellikle medrese eğitimi almış olan kişilerdi. Bununla birlikte tefsir yazan âlimlerin müsbet ilimler üzerine ya hiçbir şey yazmadıkları ya da yazdıkları eserlerin toplam telifâtları içerisinde çok az bir miktarı teşkil ettiği görülmektedir.

Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı ve ilmiye teşkilatının kurucusu olan Molla Fenârî, fen bilimlerinde iyi derecede bir bilgiye sahip olduğu halde bu alanda herhangi bir kitap yazmadığı gibi müstakil bir tefsir de yazmamıştır.

¹ Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 533.

Osmanlı döneminde İstanbul ulemâsından ilk tefsir yazarı Molla Gürânî'dir (ö.893/1488). Onun da müsbet ilimlerle ilgili bir eseri yoktur.

Osmanlı ulemâsı arasında ilmî kudretinden dolayı "el-muallimü'l-evvel" unvanıyla anılan Şeyhülislâm İbn Kemâl (ö.940/1534) küçüklükte iki yüz civarında eser yazmış olup bunlardan sadece altı tanesi bazı surelerin tefsiriyle ilgilidir.¹ Bu eserlerde de ilmî tefsirin asgari düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı âlimler, İbn Kemâl'in öğrencisi olan ve ondan sonra "el-muallimü's-sânî" unvanıyla anılan Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı tefsirinin, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından ve Beydâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'inden daha üstün olduğunu söylemişlerdir. Sekiz, üç ve beş cilt halinde muhtelif baskıları yapılan bu eserin dışında Ebüssuûd Efendinin 30 dolayında eseri vardır. Bunlardan sadece bir tanesi tıbbî dairdedir.² Fahreddin er-Râzî'den de çokça istifade etmiş olmakla birlikte, Beydâvî tipinde bir eser yazma gayreti içinde olması onu ilmî tefsirden uzaklaştırmıştır. Osmanlı'da tefsir alanında zirveyi teşkil eden Ebüssuûd Efendi kendisinden sonra gelen müfessirlere de bu şekilde örnek olmuştur.

4. Müsbet İlimlerle Uğraşanların Müstakil Tefsir Yazmamış Olmaları

Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Cemâleddin Aksarâyî (ö.791/1388-89), Hacı Paşa (ö. 820/417 civarı), Akşemseddin (ö. 863/1459), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Fethullah eş-Şirvânî (ö.891/1486), Hocasâde Muslihuddin Efendi (ö.893/1488), Molla Lütîfî (900/1495), Fenârîzâde Ali Çelebi (ö. 903/1497), Mîrim Çelebi (ö. 931/1525) ve Bircendî (ö. 934/1527-28) gibi medreselerde uzun süre müderrislik yapmış bazı âlimler hem dînî ilimler hem müsbet ilimler alanında eser yazmış olmakla birlikte, bu bilginler müstakil bir tefsir yazmamışlardır. Eğer bunlar arasında müstakil tefsir yazarlar olsaydı muhtemelen aralarında ilmî tefsire önem verenler bulunur ve bu da kendilerinden sonrakiler için bir yol haritası olurdu.

5. Şerh-Hâşiye Geleneğinin Etkisi

Osmanlı döneminde bütün ilim dallarında şerh-hâşiye geleneği hâkimdi. Âlimler müstakil eser yazmak yerine bir başkasının kitabını açıklamayı daha çok tercih ediyorlardı. Tefsirde de bu gelenek hükmünü icra etmiştir. Bu dönemde yetişen tefsir âlimlerinin çoğu Kur'an'ın tamamını tefsir etmeyip daha önce yazılan tefsirlere şerh, hâşiye veya ta'lik yazmakla yetinmişlerdir. En çok hâşiye Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Beydâvî'nin

¹ İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 245-247.

² Ahmet Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, X, 369-371.

Envârü'l-Tenzîl'i üzerine yazılmıştır. Kudbüddîn-i Şîrâzî, Çârperdî, Şerefeddin et-Tîbî, Cemâleddin Aksarâyî, Hacı Paşa,¹ Teftâzânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Molla Hüsrev, Atûfî ve Sun'ullah Efendi *el-Keşşâf* üzerine; İbn Temcîd, Dede Ömer Rûşenî, Cemâl Halîfe (İshâk b. Muhammed), Sâdî Çelebi, Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed, Abdülhakîm es-Siyalkûtî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Konevî İsmâil Efendi, Hamza el-Karamânî, Ebü'l-Meyâmin et-Tarsûsî, Molla Hüsrev, Kadızâde Ahmed Şemseddin, Karabâgî, Saçaklızâde Mehmed Mar'aşî ve Gazzîzâde ise *Envârü't-Tenzîl* üzerine hâşiye yazmışlardır.²

Şerh ve hâşiye yazma gayreti, psikolojik olarak kişiyi, Kur'an'ın kendisini değil de yapılmış olan tefsir metnini daha iyi anlamaya sevkeder. Dolayısıyla şerh ve hâşiyeler Kur'an'ın tefsiri olmaktan ziyade, tefsirin tefsiri kabilinden sayılır. Bununla birlikte zaman zaman şerh ve hâşiyelerde Kur'an metninin yorumlanmasına ilişkin bazı açıklamaların da mevcut olduğunu görmezlikten gelemeyiz. Bazen şerh ve hâşiyeler, ana metne nisbetle daha geniş açıklamaları ihtiva etse de netice itibariyle bu açıklamalar belli bir metin çerçevesinde yapıldığından konu olarak metnin dışına çok fazla çıkılması mümkün değildir. Ana metinler *el-Keşşâf* ve *Envârü'l-Tenzîl* gibi ilmî tefsire yer verilmeyen tefsirler olunca, şerh ve hâşiyelerde kendisini hissettirecek seviyede bir ilmî tefsire rastlamak mümkün olmayacaktır. Müsbet ilimler alanında derinliği olan bilginlerimiz de müstakil tefsir yazmak yerine daha çok hâşiye yazmayı tercih etmişlerdir. Bu gelenek de, bir şekilde zihnin belli kalıplar içinde kalması neticesini doğurmuş ve ilmî tefsirin gelişmesine perde olmuştur.

6. Tasavvuf Geleneğinin Etkisi

Osmanlı bilim zihniyetinin tarihsel kökleri arasında en kuvvetli bir damar da vahdet-i vücutçu tasavvuf düşüncesidir. Zaman içerisinde tasavvuf geleneği Kur'an'ı anlamak yerine, Kur'an'dan haz alma duygusunu öne çıkarmış; bu duygu da müfessirlerde ilmî tefsirle ilgilenmek yerine işârî tefsire yönelme hislerini geliştirmiştir. Bu durumun en açık örneğini Molla Fenârî teşkil eder. Onun Fatiha suresinin tefsirinden ibaret olan *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* adlı eseri işârî tefsirin en iyi örneklerinden biri sayılır.³ Osmanlı dönemini tefsirleri de işârî tefsir açısından oldukça zengindir. Buna mukabil ilmî tefsirin yeniden güçlü bir şekilde ortaya çıkması için on dokuzuncu asrın sonlarına kadar beklememiz gerekecektir.

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2008, I, 18.

² Tevfik Rüştü Topuzoğlu. "Hâşiye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 421.

³ İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 246.

7. Osmanlı Biliminin Erken Zamanda Gerilemeye Başlaması

Merâğa ve Semerkant Matematik-Astronomi Okullarına vâris olan Osmanlı bilimi, 16. asrın sonuna kadar devletin yükselişine paralel olarak hızla yükselmeye devam etmiştir. Fakat bu asrın son çeyreğinden itibaren aynı hızla gerilemeye başladığı ayrı bir gerçekliktir. Aşağıdaki tablo, Osmanlı'nın bilimdeki yükseliş ve düşüşü hakkında bize net bir fikir verir:

Çeşitli Bilim Dallarına Göre Osmanlılarda Asırlara Göre Eserlerin Dağılımı¹

Yazıldığı asır	Astronomi	Matematik	Tabii ve Tatbikî Bilimler	Tıp	Coğrafya
8./14. asır			2	14	1
9./15. asır	52	28	19	97	4
10./16. asır	300	81	61	179	42
11./17. asır	190	70	108	140	24
12./18. asır	344	121	70	223	47
13./19. asır	267	176	1226	1491	244
14./20. asır ²	222	466	1591	2950	335
Yazıldığı asır bilinmeyenler	1063	174	277	511	30
Toplam eser sayısı	2438	1116	3354	5607	727

Genel Toplam

13.242

Müelliflerin sayısı ve kalitesi açısından da aynı yükseliş ve düşüş söz konusudur. 16. yüzyılda matematik alanında 44 müellif eser verirken 17. asırda bu sayı 41'e, tabii ve tatbikî bilimler alanında 35'ten 34'e, coğrafya alanında 29'dan 20'ye düşmüştür. Astronomi alanında müellif sayısının 85'ten 100'e ve tıp alanında ise 73'ten 84'e yükseldiğini görüyoruz. Fakat müellif sayısının artması eser sayısının artması anlamına gelmemektedir. 16. asırda 85 astronomi bilgini 300 eser yazarken, 17 asırda 100 müellif ancak 190 eser telif edebilmiştir. Neredeyse 17. asırdaki müelliflerin verimliliği % 50 azalmıştır. Aynı durum tıp alanında da geçerlidir. 16. asırda 73 tabip 179

¹ Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1997, I, CVIII; a.mlf. v.dğr., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1999, I, XCII; a.mlf. v.dğr., *Osmanlı Tabii ve Tatbikî Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2006, I, CXVI; a.mlf. v.dğr., *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2008, I, CXIV; a.mlf. v.dğr., *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2000, I, LXXIV.

² 20. asır için, bu asırda Arap harfleriyle yazılan kitaplar esas alınmıştır.

eser telif ederken, 17. asırda 84 tabip ancak 140 eser telif etmiştir. Tıp alanında da verimliliğin % 50'ye yakın düştüğünü görüyoruz. Aklî bilimler alanında en problemlî alanın astronomi olduğu müşahede edilmektedir. 19. asrın başından itibaren diğerk bilim alanlarında bir sıçrama olduğu halde astronomi alanında hiçbir zaman bir sıçrama yaşanmamış, 18. asırda bu alanda 344 eser yazılırken, 19. asırda ancak 267 eser verilebilmiştir.

Yükselişin iki ana sebebinin olduğu söylenebilir:

a. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi bilim zihniyetinin devam etmesi

Bu dönemde âlimler sultanlara hadis, tefsir, fıkıh, kelâm kitapları değil, felsefe, astronomi, tıp kitapları takdim ederlerdi. Bir müderrisin diğerklerine karşı üstünlüğü bu bilimlerdeki üstünlüğüyle ölçülürdü. 130 yıl boyunca Türkiye Selçukluları zamanında Anadolu'da telif edilen eserlerin önemli bir kısmı tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi aklî ve tabiî ilimlerle ilgiliydi.¹ O dönemde Anadolu'ya gelen Ömer b. Muhammed b. Ali es-Sâvî'nin şu sözü bu gerçeği çok berrak bir şekilde ortaya koymaktadır: "*Diyâr-ı Rûm'a geldim. Herkesin ilm-i nücûm (astronomi) ile uğraşmakta olduklarını, dinî ilimlerden bîhaber olduklarını gördüm.*"²

b. Önemli müelliflerin dışarıdan gelmiş olması

Özellikle İstanbul'un fethinden sonra İslâm dünyasının birçok yerinden pek çok yetişmiş insan İstanbul'a gelmişti. Ali Kuşçu ve Bircendî bunlardan sadece ikisidir. Endülüs'ün düşmesi ve Mısır'ın fethinden sonra da bazı bilginler İstanbul'a gelmeyi tercih etmişlerdir.

Düşüşün de iki ana sebebi varlığından söz edilebilir:

a. Sistem yetersizliği

Eğitim sistemi tabiî bilimler alanında insan yetişmesi için yeterince açık değildi. Fatih'in kurduğu Sahn-ı Semân medreselerinde dahi tabiî bilimlerle ilgili bir bölüm yoktu ve bu konuyla ilgili dersler sıra kitapları içerisinde yer almıyordu. Ancak bazı müderrisler, istekli öğrencilere bu bilgileri öğretmekteydi. Kanunî'nin kurduğu Süleymâniye Külliyesi'nde sekiz medrese vardı ve bunlardan sadece bir tanesi tıp medresesiydi. Dolayısıyla en yüksek medreselerde dahi tabiî bilimlere karşı yüksek bir arzu uyandırılmadı. Taşköprizâde, daha 1540 yıllarında medresede tartışmalı kelâm ve matematik bahislerinin ulemâ arasında önemini yitirmesinden ve

¹ Mikâil Bayram, *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya 2009, s. 31.

² Bayram, *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, s. 32.

ilim seviyesinin düşmesinden yakınması,¹ sistemin tabiat ve fen bilimlerini tam olarak özümseyemediğini, bu bilimleri taşıyamadığını ve bu bilimlerin eğitimi konusunda ilerlemeci bir metodun geliştirilemediğini gösterir.

b. İstanbul Rasathânesi'nin yıkılması

Osmanlı'dan önce tabîî bilimlerin genellikle bir rasathâne çevresinde geliştiği görülmektedir. Osmanlı'da rasathâne bir hayli gecikmiş olarak ancak 1577 yılında kurulabilmiş ve aynı rasathâne kuyruklu yıldızla ilgili talihsiz bir astrolojik yorum bahanesiyle 1580 yılında yıkılmıştır.² İşte bu olay, bize göre bilimde gerilemenin kırılma noktasını teşkil eder. Gözlemlerin yokluğu astronomiyi geriletmiş, astronominin gerilemesi de matematiği geriletmiştir. Deneysel bilimlerin deney ve tecrübeden yoksun olarak ilerlemesi düşünülemezdi. Dolayısıyla bu netice tabîî karşılmalıdır.

Tabîî bilimlerdeki gerileme medrese zihniyetini de geriletmiş, hatta bir ara Kadızâdeliler felsefe ve matematik gibi bazı aklî ilimlerin medreselerde okutulmasını bidat saymışlardı.³

Sonuç

Osmanlı'da bilim zihniyetinin tarihsel kökleri ilmî tefsir geleneğinin oluşması için çok müsait bir ortam meydana getirmiş olmakla birlikte, Kutbüddîn-i Şîrazî gibi dinî ve aklî ilimlerde zirvede olan bir bilginin kırk ciltlik tefsirinde ilmî tefsire önem vermemesi, medreselerde *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'in okunması sebebiyle tefsirde Zemahşerî ve Beydâvî geleneğinin yerleşmesi, tabîî bilimler alanında yüksek bilgi sahibi olan müderrislerin müstakil tefsir kitabı yazmamaları, müstakil tefsir yazar âlimlerin genellikle tabîî bilimler alanında eser vermeyen müelliflerden olması, şerh-hâşiye geleneğinin yerleşmesi sebebiyle tabîî bilimler alanında yetişmiş olan bilginlerin yaptıkları hâşiyelerde metne bağlı kalmaları, tasavvuf geleneğinin âlimleri daha çok işârî tefsire yönlendirmesi ve Osmanlı'da bilimin erken zamanda gerilemeye başlaması gibi sebeplerden dolayı ilmî tefsire yönelme olmadı. Osmanlı'da ilmî tefsirin canlanması ve gelişmesi ancak on dokuzuncu asrın sonu ve yirminci asrın başlarında mümkün olmuştur. On dokuzuncu asrın sonlarında Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî (ö.1306/1888) *Keşfü'l-Esrâr en-Nûriyye el-Kur'âniyye* adıyla arz, insan, nebatât ve hayvânâtın yaratılışı ve onların karakterlerinden bahseden üç ciltlik bir eser yazmıştır. Es-Seyyid Abdurrahman el-Kevâkibî (ö.1320/1902) de muhtelif gazetelerde yazdığı konuyla ilgili makaleleri ihtiva eden *Tabâi'u'l-İstibdâd ve Mesâdirü'l-İsti'bâd* adlı bir kitap yazmıştır. Her iki kitap

¹ Mehmet İşpirli, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 329.

² Salim Aydüz, "Rasathâne", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 458.

³ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *DİA*, XXIV, 100.

Mısır'ta yayımlanmıştır. Ahmet Muhtar Paşa (ö.1918) Kur'an-ı Kerimdeki 70 kadar astronomi ile ilgili âyeti bir araya getirerek çağının astronomi anlayışı ve yeni ilimleriyle tefsir etmiştir. Mustafa Sadık Rai'î, *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı eserinin bir bölümü *el-Kur'ân ve'l-'Ulûm* adını taşımaktadır. İlmî tefsir hareketinin yirminci asırdaki en büyük temsilcisi yirmi beş ciltlik *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'an* adlı eseriyle Tanvâvî Cevherî'dir (ö.1940).

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet, "Ebüssüüd Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, ss.369-371.
- Aydın, İbrahim Hakkı "Molla Fenârî", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, ss.245-247.
- Aydüz, Salim, "Rasathâne", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, ss.456-458.
- Bayraktar, Mehmet, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, İstanbul 1994, IX, ss.32-35.
- Bayram, Mikâil, *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail *Tefsir Usûlü*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- Çağrıçı, Mustafa, "Sirâceddîn el-Urmevî", *DİA*, XXXVII, ss.262-63.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadıızâdeliler", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, ss.100-102.
- Çelebi, İlyas "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, ss.245-247.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlılar – İlim ve Kültür", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, ss.548.
- Fazlıoğlu, İ., "Kadıızâde-i Rûmî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, ss.98-99.
- Gazâlî, *İhyu 'Ulûmi'd-Dîn*, (Çev. Ahmed Serdaroğlu), IV, Bedir Yayınevi, İstanbul 1974.
- Görgün, Tahsin, "İcî, Adudüddin", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, ss.411-12.
- _____, "Molla Fenârî –Düşüncesi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, ss.247-248.
- Gümüş, Sadreddin, "Cürcânî, Seyyid Şerif", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, ss.134-36.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1997.
- _____, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 200.
- _____, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2006.
- _____, *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2008.
- İşpirli, Mehmet, "Medrese", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 323-333.
- Karlığa, H. Bekir, "Muhammed b. Mübârekşah", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 559-60.
- Kırca, Celal, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, Marifet Yayınları, İstanbul 1982.
- Koca, Ferhat, "Molla Hüsrev", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 252-254.
- Mehmed Niyazi, *Medeniyetimizin Analizi ve Geleceği*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler*, Süleymaniye Vakfı, İstanbul 2002.
- Öngören, Reşat, "Osmanlılar – Tasavvuf ve Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 541-548.
- Sarioğlu, Hüseyin, "Kutbüddin er-Razî", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 485-86.
- Şerbetçi, Azmi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 487-88.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü "Hâşiye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 419-422.

Unan, Fahri, “Sahn-ı Semân”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 532-533.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kelâm”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 196-203.